

A Critical review of Persian Translation of Two Chapters of the *History of Islamic Philosophy* ed. by S. H. Nasr & O. Leaman

Majid Sadremajles

Associate Professor of philosophy Department, University of Tabriz, Iran. E-mail: sadremajles@tabrizu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 19 July 2023

Received in revised form 6 August 2023

Accepted 11 August 2023

Published online 13 August 2023

Keywords:

al-kindī; al-Farabī; S. H. Nasr; O. Leaman; F. Klein-Franke; D. L. Black and Ruhallah Alemi

ABSTRACT

Present article tries to review and appreciate the Persian translation of two chapters of the *History of Islamic Philosophy*. This book edited by S. H. Nasr and O. Leaman and printed by *Routledge* in 1996. Apart from editors who are experts in Islamic philosophy and culture some other Professors and researchers are present in the writing of the book. Consequently, the work of Nasr and Leaman and their contributors is a considerable activity in the subject of writing history of philosophy in Islamic tradition. Persian translation of the *History of Islamic Philosophy*, printed in five volumes by *Hikmat* press in Tehran. In Persian translation that worked by some professors and researchers, first volume has no scientific editor and because of this in some of its chapters there are difficulties. For example, in the eleventh and twelfth chapters that are on al-Kindi and al-Farabi and translated into Persian by Ruhallah Alemi, we encounter with important errors in conveying the meanings of the original text. Here we study both chapters by comparing between Persian translation and original English text of them. Reviewing of chapters on al-Kindi and al-Farabi are exercised separately but our appreciation is in the Analysis and Consequence part of the essay. Main causes of unreliable or improper translation of some parts are these: 1- lack of scrutiny on the philosophical or historical terms; 2- lack of specialization on al-kindī and al-Farabī's philosophies and their books; 3- not employing any editor by press *Hikmat* on translator's work. Of course, we expected that Ruhallah Alemi as a university teacher and translator, must have been reviewed his translation. Performing this duty is a necessary condition in academic activities. Other aspect of this matter is a cultural-moral one that depicts our responsibility and faithfulness in teaching and research; a responsibility of a person who is linking the writer with the reader.

Cite this article: Sadremajles, M. (2023). A Critical review of Persian Translation of Two Chapters of the *History of Islamic Philosophy* ed. by S. H. Nasr & O. Leaman. *Journal of Philosophical Investigations*, 17(43), 715-741. <http://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.57628.3575>

© The Author(s).

<http://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.57628.3575>

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

The present essay tries to review with a critic approach the Persian translation of two chapters of the *History of Islamic Philosophy*. This book edited by S. H. Nasr and O. Leaman and printed by Routledge press in 1996. Apart from editors who are experts and professors in Islamic philosophy and culture, some other Professors and researchers are present in the contributors of the book. The book has 52 authors with 71 chapters that pressed in two parts and covers all of the Islamic history of philosophy from the beginnings to the cotemporary currents. Nasr and Leaman are specialists on the Islamic philosophy and by this reason their work is a considerable activity in the subject of writing history of philosophy in Islamic tradition. In addition to their editorship of the work some of chapters are written by them.

Persian translation of the *History of Islamic Philosophy*, printed in five volumes by *Hikmat* press in Tehran. The Persian title of the first volume is:

«تاریخ فلسفه اسلامی؛ جلد اول، زیر نظر سیدحسین نصر و الیور لیمن. ۱۳۸۳. انتشارات حکمت. تهران»

First volume of Persian translation that worked by a number of academic professors and researchers, have no scientific editor and because of this in some of its chapters there are some inconsistencies or errors. For example eleventh and twelfth chapters that are on al-Kindi and al-Farabi and translated into Persian by Ruhallah Alemi (in Persian: روح‌الله عالمی).

He was an academic professor in philosophy and I'm sorry to say that he died three years before. The eleventh chapter on Al-Kindi is written by F. Klein-Franke and the twelfth chapter on Al-Frabi is written by D. L. Black. Reading the Persian translations of these chapters encounter us with important errors. Some of these errors are formal and others are in content; i.e., not conveying the meanings of the original English text. Here we study both chapters by comparing between Persian translation and English text of the book. Reviewing of chapters on al-Kindi and al-Farabi are exercised separately and forms second and third parts of the present essay. But our final appreciation is in the Analysis and Consequence part of the essay.

In brief we can say that some causes for inconsistencies or errors of Persian translation are these: 1- lack of sufficient scrutiny on the philosophical terms or names; for example, we see name of Aleppo not translated into original name in Arabic and Persian i.e., شهر حلب. But in the Persian text the name is printed in English and Persian transliteration: "شهر آلیپو (Aleppo)". Or sometimes translator not giving the original Arabic names of works while giving of Original Arabic names of the works of Islamic philosophers for Iranian reader is a routine without any problem. 2- Lack of special knowledge of the translator on al-Kindi and al-Farabi's philosophies and probably because of not referring to their books. There are many errors in translating English clauses or sentences that are studied and depicted here comparatively by giving Persian fragments and their parallels in original English. Approximately 20 cases in the chapter on Al-Kindi and 30 case in the chapter on Al-Farabi from 60 cases are concerned by the errors of content in detail. This is a cause of unreliability for an academic text and after all is a reason for misleading of students. 3- Lack of

any editor by press *Hikmat* for editing the translator's manuscripts. Because of this, some inconsistencies permeated in first volume of Persian translation. Between translated chapters there are not complete conformity for example some chapters have translator's footnotes but some of them have not any notes by translators. But this is minimum effect and maximum defects in Persian translation are in conveying of the false or imperfect content and concept of the original text to the readers in Iran.

It seems that at first *Hikmat* press as the publisher of the Persian translation of the *History of Islamic Philosophy*, must have been employed special editor/editors in editing and printing of the first volume of the work. Publishing is a cultural and thoughtful activity and it is a scientific and moral duty to resort to some means at producing a thought nutrition. For example, devoting some sufficient costs and collecting of written resources and employing learned and experienced translators, along with specialized editors are normal and routine. I'm sorry to say that some of these normal but important factors in the first volume of Persian translation of the *History of Islamic Philosophy* are absent.

Of course, we entitled to expect that Ruhallah Alemi as a university teacher and translator of both chapters, must have been reviewed his translations or consulted other specialists. This duty is a necessary in academic activity of writing and translating texts. Other aspect of these works is cultural-moral aspect and their influences on students and readers are very important. In my opinion we can say that a good translation is roughly a one that can meet the conditions of original text and conveying its meanings to Persian language (for example) truthfully and in fidelity; in addition, a reliable and good translation must have some notes by translator because there are some differences between English culture and Iranian-Islamic culture. Duty of approximating Persian readers and students to the original text and the intentions of its writer, is a responsibility among other ones. We expect that other essays of this study may be effective on the improving of translations in the field of philosophy. Without reliable translations and writings, we as a student cannot teach and think rightly.

گزارشی انتقادی از ترجمه فارسی دو فصل کندی و فارابی در تاریخ فلسفه اسلامی نصر - لیمن

مجید صدرمجلس

دانشیار گروه فلسفه، دانشگاه تبریز، ایران. رایانامه: sadremajles@tabrizu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

کتاب تاریخ فلسفه اسلامی حدود یک ربع قرن پیش از این، با ویرایش دو چهره سرشناس در زمینه فلسفه اسلامی یعنی سید حسین نصر و اولیور لیمن، از سوی انتشارات راتلج (Routledge) منتشر شد. جمعی از پژوهشگران در نگارش اثر به زبان انگلیسی دخیل بوده‌اند؛ در ترجمه فارسی اثر نیز پژوهشگران و استادانی حضور داشته و همه اثر در پنج جلد از سوی انتشارات حکمت طی سال‌های ۱۳۸۳ تا ۱۳۸۸ به چاپ رسیده است. موضوع این نوشته بررسی موردی ترجمه فارسی دو فصل از جلد نخست است؛ منظور فصل‌های یازدهم و دوازدهم است که به ترتیب به گزارش فیلسوف عرب یعنی کندی و ابونصر فارابی می‌پردازند. مترجم فارسی هر دو فصل نامبرده استاد فلسفه، روح‌الله عالمی است. در این بررسی پس از بیان مسأله و معرفی اثر (اعم از اصل انگلیسی و ترجمه فارسی)، روی ترجمه فارسی دو فصل کندی و فارابی، متمرکز شده و کوشیده‌ایم موارد گوناگونی از ایرادهای ویرایشی و محتوایی آن‌ها را گزارش کنیم. در ادامه به تحلیل و نتیجه‌گیری پرداخته‌ایم. به طور کوتاه می‌توان گفت، مترجم در ترجمه فارسی دچار برخی سهوهای جدی شده است. سهوهایی که البته می‌توانست بسی کمتر باشد. ریشه‌های امر بیشتر عبارتند از دقت نکردن در معانی برخی اصطلاحات یا عبارت‌ها، عدم تخصص در موضوع بحث و مراجعه نکردن به متون اصلی مربوطه (در اینجا متون خود کندی و فارابی)، بهره نگرفتن ناشر از ویرایش علمی برای بررسی صوری و محتوایی ترجمه فارسی جلد نخست. نشر چنین آثاری با کیفیت محتوایی مخدوش، نشان می‌دهد که کار فکری و فرهنگی چه بسا از سوی خود ما که بدین امور می‌پردازیم، کم‌ارزش گرفته می‌شود! و سپس همین آفت فکری، به سطح جامعه نیز سرایت می‌یابد. امیدواریم نوشته‌هایی از این دست که به بررسی انتقادی پرداخته است، جدی گرفته شده و برخی از کسانی را که مستقیم یا غیرمستقیم عهده‌دار فعالیت‌های فکری - فرهنگی‌اند، بکار آید. باشد که از این راه و مانند آن، شأن و وضع تألیف و ترجمه متون فلسفی نسبت به وضع کنونی، اندکی بهبود یابد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲

کلیدواژه‌ها:

تاریخ فلسفه اسلامی، کندی، فارابی، اف. کلین - فرانک، دی. ال. بلاک و روح... عالمی

استناد: صدر مجلس، مجید (۱۴۰۲). گزارشی انتقادی از ترجمه فارسی دو فصل کندی و فارابی در تاریخ فلسفه اسلامی نصر - لیمن. پژوهش‌های فلسفی، ۱۷(۴۳): ۷۱۵-

<http://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.57628.3575>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

بیان مسأله و معرفی تاریخ فلسفه اسلامی نصر – لیمن

بررسی‌ها و مطالعه‌های پژوهشی، گاهی موجب می‌شود که برای برطرف ساختن ابهام‌های اثر ترجمه شده، به سراغ متون اصلی برویم. نگارنده این نوشته را نیز چنین پیش آمد که در بررسی و پژوهش مباحث مربوط به آغاز فلسفه اسلامی، به سراغ نوشته‌هایی درباره کندی و فارابی و ابن سینا برود. در این میان، دو مورد از منابع مشهور و لازم به مراجعه که به زبان فارسی ترجمه شده‌اند عبارت بود از نخست تاریخ فلسفه در اسلام^۱ به ویرایش م. م. شریف و دوم تاریخ فلسفه اسلامی^۲، با ویرایش سید حسین نصر و الیور لیمن. هر دو اثر به زبان انگلیسی نگارش یافته و میان چاپ آن‌ها تقریباً فاصله سی ساله وجود دارد. اصل اثر نخست در قالب دو جلد طی سال‌های ۱۹۶۳م. و ۱۹۶۶م. به چاپ می‌رسد و اثر دوم نیز ضمن دو بخش در سال ۱۹۹۶م. ناشر کار دوم انتشارات راتلج^۳ است. ترجمه فارسی تاریخ فلسفه در اسلام، میان سال‌های ۱۳۶۲ تا ۱۳۷۰ و زیر نظر نصرا... پورجوادی در قالب چهار جلد توسط مرکز نشر دانشگاهی چاپ شد و ترجمه فارسی تاریخ فلسفه اسلامی بین سال‌های ۱۳۸۳ تا ۱۳۸۸ به صورت پنج مجلد و زیر نظر انتشارات حکمت طبع گردید.

ویراستار متن اصلی تاریخ فلسفه در اسلام عبارت است از شخصی به نام میان محمد شریف^۴ که استاد در رشته فلسفه است و اهل پاکستان. اما اثر مورد بحث در اینجا یعنی تاریخ فلسفه اسلامی، دارای دو ویراستار است که عبارتند از سید حسین نصر^۵ و الیور لیمن^۶ که هر دو از استادان به نام در زمینه فلسفه و سنت اسلامی به شمار می‌روند. یکی از آن دو ایرانی است و دیگری غربی. ناگفته نماند که در نگارش هر دو اثر پژوهشگران گوناگونی اعم از شرق و غرب دخیل بوده‌اند. در نگارش متن اصلی تاریخ فلسفه اسلامی که به صورت دو جلدی توسط انتشارات راتلج چاپ شده و همان متن دوباره در ایران توسط نشر آرایه افست گردیده است، پنجاه و دو نفر پژوهشگر و اهل فن دخالت دارند؛ دو نفر از این تعداد، خود سید حسین نصر و الیور لیمن هستند که برخی فصل‌های آن را نگاشته‌اند. استاد نصر برای ترجمه فارسی نیز یک پیشگفتار جداگانه‌ای نگاشته است که در آغاز جلد نخست ترجمه فارسی آمده است (نصر و لیمن، ۱۳۸۳، ج ۱، ۴-۱).

یکی از نکته‌های مهم در پدید آوردن چنین آثاری به کمک نویسندگان متعدد، عبارت است از یکدست نبودن سلیقه‌های فکری نویسندگان و هم‌تراز نبودن اعتبار پژوهشی فصل‌های کتاب. این امر را نمی‌توان فی‌نفسه درست یا نادرست خواند. در وهله نخست باید گفت که اختلاف فکری در میان پژوهشگران امری طبیعی است و بی‌معنی و البته غیر ممکن است که بکشیم چنین اختلافی برطرف گردد؛ اما در عین حال لازم است ویراستار یا ویراستاران در انتشار اثری با نویسندگان گوناگون، نوعی یکدست کردن اثر را سرلوحه کار قرار دهند؛ مانند متوازن ساختن اندازه یا تعداد صفحه هر فصل، تعیین جا و ترتیب فصل‌ها، ارائه الگوی یکسان برای ارجاع به منابع،

¹ A History of Muslim Philosophy

² History of Islamic Philosophy

³ Routledge

⁴ M. M. Sharif

⁵ S. H. Nasr

⁶ O. Leaman

چگونگی و اندازه یادداشت‌ها، چگونگی ثبت منابع، نحوه درج مقدمه، آوردن عنوان‌های فرعی و نتیجه‌گیری در یک فصل یا مبحث. این ملاحظه‌ها اساساً شکلی بوده و به جنبه‌های ظاهری و نگارشی اثر مربوط می‌شوند.

در بخش محتوایی، شاید نقش عمده ویراستار یا ویراستاران چنین آثاری، عبارت باشد از تصحیح برخی سهوهای پژوهشی، رفع تعارض‌ها در ضمن یک فصل یا میان یک فصل با فصل‌های دیگر و الزام نویسندگان برای مراجعه به آثار اصیل؛ به عبارت دیگر اولویت در مراجعه به آثار اصلی یک فیلسوف و پژوهش‌های نوین مربوطه است. البته این همه همراه است با لزوم حفظ نوعی استقلال فکری پژوهشگران؛ بنابراین کار ویراستاران، به استقلال فکری نویسندگان در تحلیل‌ها و استنباط‌های خودشان، نباید لطمه جدی وارد کند و از سوی دیگر سیاست‌گذاری کلان ویراستاران یا نهاد پژوهشی پشتیبان کننده هم، نباید نادیده گرفته شود. البته منظور بنیادها، پژوهشگاه‌ها یا ناشرانی هستند که فارغ از علائق سیاسی یا فکری خاص، به کار پژوهشی اصیل می‌پردازند یا مشتری چنین کارهائی هستند تا آن‌ها را منتشر سازند و برای طیف گسترده‌ای از پژوهشگران و دانشجویان، خوراک فکری منطبق با معیارهای پژوهشی اصیل را فراهم کنند.

پیش از این گفته شد که در نگارش *تاریخ فلسفه اسلامی* پنجاه نفر پژوهشگر و استاد علاوه بر خود نصر و لیمن نقش‌آفرینی داشته‌اند. اصل اثر در دو مجلد بوده و شامل هفتاد و یک فصل است. سواى مقدمه‌ها، غالباً هر موضوع یا مبحث و فیلسوفی به صورت مستقل مورد بررسی قرار گرفته است. در آغاز جلد نخست انگلیسی، با معرفی نویسندگان و پژوهشگران روبرو هستیم. اما در ترجمه فارسی نه تنها با معرفی نویسندگان روبرو نمی‌شویم بلکه حتی از معرفی مترجمان فارسی هم خبری نیست؛ در ترجمه فارسی جلد نخست، ۱۳ نفر مترجم در برگردان ۱۹ فصل دخیل هستند. در متن انگلیسی یک فهرست مربوط به نام‌ها (شامل شخص‌ها و مکان‌ها) است و یک فهرست موضوعی یا اصطلاحی هم وجود دارد. در ترجمه فارسی تنها دو فهرست نام و فهرست مکان وجود دارد. این انتظار بزرگی نبوده و نیست که همانطور که نگارش این اثر به زبان انگلیسی دو ویراستار اهل فن داشته، برای ترجمه فارسی جلد نخست و یکی دو جلد دیگر هم شایسته بود که از ویراستاران اهل فن بهره گرفته شود! به هر حال شناسه جلد نخست، هیچ نشانی از وجود ویراستار ندارد؛ هیچ مقدمه‌ای هم از سوی ناشر در جلد نخست وجود ندارد تا از برنامه ترجمه اثر به فارسی، گزارشی بدست دهد!

البته برخی جلد‌های دیگر *تاریخ فلسفه اسلامی* دارای ویراستار است: جلد دوم با ویرایش سید مصطفی شهرآیینی در سال ۱۳۸۶ چاپ می‌شود. در همین سال جلد سوم نیز با ویرایش بهزاد سالکی و البته تنها با ویراستاری بخش فلسفه یهودی، چاپ می‌گردد. ترجمه فارسی هر دو جلد چهارم و پنجم در سال ۱۳۸۸ به چاپ می‌رسد. منتها جلد چهارم ویراستار نداشته ولی جلد پنجم با ویرایش اصغر پوربهرامی انتشار یافته است. بدین ترتیب مطابق صفحه‌های شناسه هر پنج جلد فارسی، مجلدات نخست و چهارم فاقد ویراستار است و جلد سوم هم تنها در بخش فلسفه یهودی دارای ویراستار می‌باشد. درواقع دو و نیم جلد از پنج جلد ترجمه فارسی، بدون ویرایش چاپ شده است. طبیعی است که اهمیت جلد نخست به عنوان اثری که هم مباحث مقدماتی و هم برخی چهره‌های برجسته مانند کندی و فارابی و ابن سینا و غزالی را دربردارد، مهم است و چگونگی ترجمه آن، چه بسا در داوری کلی از کتاب، اثرگذار خواهد بود.

نگارنده در مراجعه پژوهشی به دو فصل یازده و دوازده از جلد نخست ترجمه فارسی، شاهد برخی مشکلات در ترجمه بوده است که در بند بعدی به گزارش آنها می‌پردازد. فصل یازده درباره فیلسوف عرب کندی است که به قلم اف. کلین-فرانک^۱ نگاشته شده است. کلین-فرانک در دانشگاه یهود واقع در شهر بیت المقدس (اورشلیم) به تدریس مشغول بوده و زمینه‌های تخصصی وی عبارتند از تاریخ دین اسلام؛ تاریخ فلسفه و علم و طب در اسلام و همچنین طب و تاریخ سنتی چین (Nasr – Leaman, 1996, Notes on contributors). فصل دوازده نیز درباره ابونصر فارابی است که به قلم دیورا ال. بلک^۲ به نگارش درآمده است. بلک در مؤسسه مطالعات قرون وسطایی واقع در دانشگاه تورنتو مشغول بوده و در زمینه‌های قرون وسطای لاتینی و فلسفه اسلامی آثاری نگاشته است (همان اثر پیشین). هر دو فصل را یکی از استادان و پژوهشگران فلسفه یعنی دکتر روح... عالمی به زبان فارسی ترجمه نموده‌اند (نصر و لیمن، ج ۱، ۱۳۸۳، ۳۴۰-۲۷۹). مترجم، استاد فلسفه است. تا حدی که نگارنده از راه شبکه‌های فضای مجازی می‌داند، ایشان حدود سه سال پیش، به رحمت ایزدی پیوستند؛ روحشان شاد باد.

در دو بند بعدی می‌کوشیم به نقص‌های گوناگون که ناخواسته به ترجمه فارسی دو فصل نامبرده راه یافته‌اند بپردازیم و در کنار بیان موارد، نکته‌های پیشنهادی را نیز بیاوریم. بسیاری از این نقص‌ها می‌توانست با بازنگری از سوی خود مترجم و بهره‌مندی از مشاوره علمی و گماشتن ویراستار علمی از سوی ناشر، برطرف گردد؛ به هر حال چاپ جلد نخست که شامل دو فصل نامبرده با وجود سهوهای فراوان است، نشان می‌دهد که گویا چنان ملاحظه‌هایی صورت نگرفته است!

گزارش نقص‌های گوناگون در ترجمه فارسی فصل کندی

در بررسی ترجمه فارسی از راه تطبیق آن با متن اصلی، نخست به نقل عبارتی یا جمله‌ای از متن ترجمه فارسی اقدام نموده و سپس با ارائه متن اصلی، به ارزیابی و بیان ترجمه پیشنهادی خواهیم پرداخت. به مواردی مانند اسم شخص یا مکان، نام کتاب یا اصطلاح نیز اشاره شده است. نقل مطالب بیشتر با ترتیب صفحه‌های ترجمه فارسی همخوانی دارند. در گزارش مطالب، حرف ص/صص به معنی صفحه/صفحه‌ها است و حرف س/سس به معنی سطر/سطرها است. در ارجاع به متن اصلی نیز از حرف انگلیسی (P/PP) برای صفحه/صفحه‌ها و حرف انگلیسی (L/LL) برای سطر/سطرها بهره خواهیم برد. گاهی سطرهای مورد اشاره به پایین صفحه نزدیک بوده و لذا در ارجاع از تعبیر از پایان/ from end استفاده می‌کنیم که به معنی شماره سطر یا سطرها از پایان صفحه نامبرده است. شایان ذکر است که ترجمه فارسی فصل مربوط به کندی در تاریخ فلسفه اسلامی طی صفحات ۲۷۹ تا ۳۰۴ از جلد نخست تاریخ فلسفه اسلامی آمده است و چنانکه پیش از این گفته شد، نویسنده فصل نامبرده، اف. کلین-فرانک بوده و مترجم فارسی آن روح... عالمی است.

۱-ص ۲۷۹، س ۹: «... و متکلمان و منتقدان مسلمان نیز...».

-P 165, LL 12-13: "... early Muslim theologians and heresiographers ..."

¹ F. Klein- Franke

² D. L. Black

عبارت منتقدان مسلمان، ترجمه واژه heresiographers است. واژه heresy به معنی عقیده یا اندیشه‌ای است که خلاف تعالیم دینی رایج و تثبیت شده باشد؛ براین اساس نوعی عقیده کفر آمیز یا ارتداد که نوآوری و خروج از دیانت مرسوم است، شمرده می‌شود. بدین ترتیب اصطلاح نامبرده به معنی نگارندگان عقاید کفر آمیز است و نه منتقدان مسلمان. قصد نویسنده، عقاید نگارانی است که کارشان، ثبت و یادداشت کردن آراء کفر آمیز در سنت اسلامی بوده است.

ترجمه پیشنهادی: «... نخستین متکلمان مسلمان و عقاید نگاران کفریات ...».

۲-ص ۲۸۰، سس ۹-۸: «تاکنون چند نسخه خطی و حدوداً ده درصد همه آنچه که کندی از خود باقی گذاشته در اختیار است.»

-P 165, LL 1-3, from end: “Only few manuscripts, approximately ten per cent of all his literary output, have come to light and been edited up to now.”

برخلاف متن ترجمه، بحث نویسنده ناظر است بر پیدا شدن و ویرایش یا نشر حدود ده درصد از مجموع آثار کندی.

ترجمه پیشنهادی: «تاکنون چند نسخه خطی، یعنی حدود ده درصد از مجموع آثار وی کشف شده و ویرایش و نشر یافته است.»

۳-ص ۲۸۰، س ۱۲: «... فقدان نقل قول‌های بسیار ناچیزی که از اندیشه او صورت گرفته است ...».

-P 166, L 3: “... and the lack of reference to him by later authors.”

عبارت در ترجمه فارسی، معنی مشخص و مفیدی ندارد.

ترجمه پیشنهادی: «... و نبود ارجاع‌ها به آثار وی از سوی نویسندگان متأخر ...».

۴- در ص ۲۸۱، س ۷، نام خلیفه عباسی به غلط مأموم درج شده است که باید به مأمون تصحیح گردد. همچنین در س ۱۲، نام مترجم *اثرولوجیا* به غلط *ابن نعیم* درج شده است که باید به *ابن ناعمه* تصحیح شود. این موارد در متن اصلی به ترتیب چنین است: در س ۲۴ از ص ۱۶۶ *al-Ma'mun* و در س ۳۱ از همان ص *Ibn Na'ima* برای ما میسر نشد تا روی مصوت نخست این اسم علامت مد یا کشیده بگذاریم. اما در متن انگلیسی، حرف *a* دارای کشیده است و مطابق تصمیم نصر و لیمن، علامت کشیده روی حرف *a* به معنی تلفظ این حرف به صورت *آ* است و نه *ا*. در مراجعه به منابع و از جمله چاپ *اثر/اثرولوجیا* یا *الهیات* منسوب به ارسطو، مشهود است که نام مترجم به صورت *ابن ناعمه حمصی* درج شده است.

۵- ص ۲۸۱، سس ۱۴-۱۳: «ترجمه‌های قدیمی که مورد استناد و استفاده کندی قرار می‌گرفتند فی‌الواقع واجد درجه و اعتبار

علمی بالای آثار حنین ابن اسحاق نبودند.»

-P 166, LL 30-31: “The old translations, commissioned or used by Al-Kindi, still lack the high philological standards set later on by Hunayn ibn Ishaq.”

فعل *commission* در اینجا به معنی سفارش کردن است و نه استناد کردن. گاهی کندی ترجمه برخی کتاب‌ها را برای برگرداندن به عربی، به مترجمان شاغل در بیت الحکمه سفارش و توصیه می‌نموده است. نکته دوم آنکه عبارت درجه و اعتبار علمی بالا در ترجمه *the high philological standards* آورده شده است که نادرست بوده و منظور نویسنده را نمی‌رساند. نویسنده

به معیارهای برتر لغت‌شناختی اشارت دارد که حنین ابن اسحاق به عنوان یک مترجم ممتاز در بیت الحکمه، در کارهای ترجمه و تصنیف خویش بدان روی می‌آورد.

ترجمه پیشنهادی: «ترجمه‌های قدیمی که یا به سفارش کندی بوده یا مورد استفاده وی بودند، هنوز فاقد آن معیارهای برتر لغت‌شناختی بود که بعداً حنین ابن اسحاق بدان‌ها روی آورد».

۶- ص ۲۸۱، س ۳-۱ از پایان: «... کندی با استفاده از یکی از ترجمه‌های کتاب «مابعدالطبیعه» ارسطو...».

-P 166, LL 4-6 from end: "He commissioned a translation of Aristotle's *Metaphysics...*".

در این جمله نیز همانند مورد بالا، فعل commissioned نادرست ترجمه شده است. دوم آنکه نام کتاب اگر به صورت خوابیده نوشته شود آوردن آن نام درون علامت گیومه کاری زائد است. بنابراین ترجمه درست‌تر چنین خواهد بود که: «... کندی انجام ترجمه‌ای از رساله مابعدالطبیعه ارسطو را سفارش کرد...».

۷- ص ۲۸۲، س ۱: کلمه تعریف به عنوان نام اثری از ارسطو آمده است. با مراجعه به متن انگلیسی در ص ۱۶۶، سطر ۴ از پایین صفحه، معلوم می‌گردد که نام کتاب *De interpretatione* از مجموعه آثار منطقی ارسطو است که در سنت فیلسوفان و منطق‌دانان اسلامی با نام *فی العبارة* شناخته شده است. در این اثر ارسطو به بررسی و گزارش گونه‌های مختلف قضیه یا عبارت پرداخته است. البته مترجم، همین عنوان را در ترجمه فارسی فصل مربوط به فارابی (نصر-لیمن، ۱۳۸۳، ۳۰۷) به صورت یعنی درباره تفسیر، آورده است.

۸- طی دو سه صفحه از ترجمه فارسی، سه تعبیر ۱- متکلمان تندروی (ص ۲۸۲، س ۵)، ۲- افراطیون (ص ۲۸۲، س ۷) و ۳- عامه مسلمانان (ص ۲۸۳، سس ۱۶-۱۵ و ص ۲۸۴، س ۱) آمده است که با تطبیق هر سه مورد معلوم می‌شود که به ترتیب در ترجمه ۱- the orthodox mutakallimun (ص ۱۶۷، س ۳ از متن اصلی)، ۲- the orthodox legalists (ص ۱۶۷، سس ۷-۶ از متن اصلی) و ۳- The Muslim orthodox (ص ۱۶۷، س ۱ از پایین صفحه در متن اصلی) و ۴- the orthodox community of the faithful (ص ۱۶۸، سس ۱۲-۱۱ از متن اصلی) درج شده‌اند. اندکی درنگ، نشان می‌دهد که کلمه orthodox مفهوم کلیدی در هر چهار عبارت است و با توجه به ریشه‌های یونانی آن معنای این کلمه البته با حرف کوچک عبارت است از راست‌کیش، رسمی یا متعارف و سنتی. براین اساس می‌توان در ترجمه موارد به ترتیب چنین آورد: ۱- برای عبارت نخست متکلم‌های راست‌کیش یا سنتی مناسب است. ۲- در ترجمه عبارت دوم آن هم با توجه به کلمه legalists که در اینجا بر قانونگذاران در عرصه دین ناظر است، باید به سراغ دانش فقه برویم و معادل فقیه‌های راست‌کیش یا سنتی را در برابر آن بیاوریم. ۳ و ۴- در ترجمه عبارت‌های سوم و چهارم نیز با توجه به فضای بحث می‌توانیم به ترتیب از معادل‌های مسلمانان راست‌کیش یا سنتی و جامعه سنتی مؤمنان بهره ببریم. نیازی به بیان نیست که کلمه Orthodox/ارتودکس با حرف بزرگ بر یکی از سه مذهب اصلی دین مسیحیت دلالت دارد که در اینجا به بحث کنونی ربطی ندارد.

۹- ص ۲۸۲، سس ۲۰-۱۸: «او در این رساله تعاریف را همراه با توضیحات مختصر فلسفه یونان که در دفاع از آنها بود از زبان و

ادبیات یونان برگرفته بود».

-P 167, LL 19-21: "He supposedly extracted the definitions from Greek literature with the intention of giving a summary of Greek philosophy in definitions."

در این جمله از دفاع یا مانند آن سخنی به میان نیامده است! متن به رساله مشهور کندی به نام *فی الحدود و الرسوم* یا به قول نویسنده مقاله کلین-فرانک به رساله *فی حدود الاشیاء و رسومها* از کندی اشارت دارد. ترجمه پیشنهادی: «ظاهراً کندی تعریف‌های مورد نظر را از متون یونانی برگرفته است آن هم به قصد ارائه خلاصه‌ای از فلسفه یونانی در ضمن تعاریف».

۱۰- ص ۲۸۳، سس ۱۳-۱۲: «از این مبداء قصوی که ذات الوهیت است همه موجودات مرتبه به مرتبه صدور می‌یابند».

-P167, LL 4-5 from end: "From this final source which is the Godhead everything proceeds subsequently by hypostases."

کلمه *hypostases* جمع است و مفرد آن لغت یونانی *hypostasis* است که به معنی اصل یا بنیاد و جوهر و اقنوم می‌باشد. در اینجا با توجه به فضای بحث که ناظر بر اندیشه یا نگرش صدور و فیضان در نگاه نوافلاطونی است، با سه اصل یا اقنوم یعنی احد، عقل و نفس روبرو هستیم. اقنوم نخست همان احدیت یا الوهیت است. مبدأ عقل، به عنوان صادر بی‌واسطه از احد و مبدأ نفس هم به عنوان صادر بی‌واسطه از عقل، در صدور همه موجودات پایین‌تر از خودشان، نقش مرتبه واسطه را بر عهده دارند. عبارت *final source* نیز به اقتضای ترکیب و متن، اینجا به معنی سرچشمه یا مبداء نخستین است. ترجمه پیشنهادی: «از این مبداء نخستین که خود همان الوهیت (Godhead) است، هر موجودی پی در پی بواسطه اقنوم‌ها صدور می‌یابد».

۱۱- در صفحه‌های ۲۸۲ و ۲۸۳ از ترجمه فارسی (برابر با صفحه ۱۶۷ از متن انگلیسی) دو بار نام رساله‌ای از کندی آمده است. البته در صفحات دیگر نیز نام این رساله ذکر شده است. در همه موارد مگر در یک مورد (یادداشت شماره ۲۴ در صفحه ۲۹۶ از متن فارسی) مترجم نام اثر را به پیروی از ترجمه انگلیسی به صورت رساله درباره تعریف و توصیف اشیاء می‌آورد. در چنین مواردی به نظر می‌رسد درست‌تر آن است که عنوان اصلی عربی درج گردد. یعنی رساله *فی حدود الاشیاء و رسومها*؛ همان رساله‌ای که پیش از این در بند شماره ۹ بدان اشاره کردیم. دلیل اصلی برای آوردن نام اصلی چنین نوشته‌هایی آن است که زبان فارسی بدان اندازه با زبان عربی آمیخته شده است که آوردن نام اصلی اثر نه تنها مایه سردرگمی نخواهد بود بلکه ذهن خوانندگان آشنا با کندی را سر راست به خود اثر رهنمون خواهد شد. دوم آنکه کلمه‌های حدود و رسوم که به ترتیب جمع حد و رسم هستند، از اصطلاحات خاص منطقی بوده و حدّ به معنی تعریف به ذاتیات است و رسم به معنی تعریف به عرضیات.

۱۲- ص ۲۸۴، سس ۳-۲: «... آنان همه مخلوقات را به عقل اول ارجاع داده و در سیر به سوی واجب‌الوجود (الوهیت) با استناد به آن خرسندند».

-p 168, LL 13-15: "They refer all existentia to the first intellect and are satisfied wit [the theory of the first intellect] in their progress toward the Necessary One] the Deity]."

همانطور که در متن ذکر شده، عبارت نقل شده بخشی از سخن ابن خلدون است. مطلب به مسأله عقل اول یا صادر نخستین از خداوند در نظریه فیض مربوط است. از سوی دیگر فعل satisfy اینجا به معنی راضی یا قانع گردیدن و مجاب شدن است. عبارت‌های درون علامت کروشه، از سوی خود نویسنده افزوده شده است و لازم است به همان نحو در ترجمه بیاید.

ترجمه پیشنهادی: «... آنان همه موجودات را به عقل اول ارجاع داده و در سیر صعودی به سوی واجب الوجود واحد [مقام خداوندی] با [نظریه عقل اول] مجاب شده‌اند.»

۱۳- ص ۲۸۴، سس ۱۴-۱۳: «کندی در این مسأله دنباله‌رو افلوطین بود که می‌گفت: «می‌فهمیم که او چه چیزی نیست؛ نمی‌فهمیم که او چه چیزی هست.»»

-P 168, LL 27-28: “In this he followed Plotinus who taught: ‘We state, what is not; what is, we do not state’.”

لغت state به معنای بیان کردن و مشخص و مقرر کردن بکار می‌رود و نه به معنی فهمیدن. عبارت افلوطین به صورت یونانی آن نیز در یادداشت شماره ۳۴ از صفحه ۲۹۷ متن فارسی (صفحه ۱۷۴ از متن اصلی) آمده و لیکن بدون ترجمه، عیناً درج شده است. عبارت مشهور افلوطین بر غلبه نگرش سلبی در شناخت و بیان احد یا مقام الهی نسبت به رویکرد ایجابی، ناظر است.

ترجمه پیشنهادی: «کندی در این مطلب پیرو افلوطین بود؛ همو که می‌آموخت: «اظهار می‌داریم که چه چیز نیست؛ در اینکه چه چیز هست، سخنی نداریم.»»

۱۴- ص ۲۸۵، سس ۲۰-۱۸: «اما تحقیقات بعدی، به علاوه برخوردهای آمرانه کندی با معتزله، این نکته را آشکار ساخت که این برداشت نمی‌توانسته است صحیح بوده باشد.»

-P 169, LL 19-21: “Later research, however, made it evident that this statement, linking Al-Kindi peremptorily with the Mu’tazillah, could not be upheld.”

اسم فاعل linking که بیانگر ربط و نسبت شخص کندی با متکلمان معتزله است، در ترجمه نیامده است و لذا معنای جمله مخدوش شده است. منظور نویسنده اشاره به کسانی است که در آثار خویش کندی را به صورت تحکم آمیز با معتزله مرتبط دانسته‌اند. ترجمه پیشنهادی: «لیکن پژوهش بعدی آشکار ساخت که این حکم، که شخص کندی را به صورت تحکم آمیز با گروه معتزله پیوند می‌بخشد، قابل ادعا نیست.»

۱۵- ص ۲۸۶، سس ۸-۵: «او عقیده ارسطو را در باب اتصال ساختمان ماده پذیرفته بود. این تفاوت نظر تأثیر بسیار زیادی روی بخش‌های مختلف علوم طبیعی آنان داشت. معتزله به تنهای زمانی ماده و نیز به خلاء که ارسطو آن را انکار می‌نمود، قائل بودند.»

-P169, LL10-13: “He adapted Aristotle's view of the continuous structure of matter. This difference of opinion had a great impact on many parts of the physical sciences. The Mu'tazilah accepted the discontinuity of matter and believed in the existence of vacuum, denied by Aristotle.”

شاید تعبیر اتصال ساختمان ماده نادرست نباشد و لیکن مانوس نبوده و راحت قابل دریافت نیست. نکته اصلی این است که ماده در نگاه ارسطو با توجه به مقام درک حسی ما از اشیای مادی، به صورت درک شده و در مرتبه ادراک حسی، دارای ساختار به هم پیوسته و یکپارچه است؛ اما به اعتبار تخیل و تعقل می‌توان آن را تجزیه کرد. در جمله سوم نیز اصلاً از زماناً متناهی بودن ماده سخنی به میان نیامده است!

ترجمه پیشنهادی: «کندی نظر ارسطو را درباره ساختار متصل و پیوسته ماده برگرفت. این اختلاف رأی، روی بخش‌های گوناگون علوم طبیعی اثر بزرگی داشت. معتزله ساختار ناپیوسته ماده را پذیرفته و به وجود خلاء نیز معتقد شده بودند؛ البته ارسطو منکر این دو بود.»

۱۶- ص ۲۸۶، سس ۱۴-۱۵: «این قبیل قضایا دانشی را در بر می‌گیرند که قابل اثبات نیستند و به عبارتی به نحو ماتقدم (اولی، بدیهی) پذیرفته می‌گردند.»

-P 170, LL 1-3: “Propositions of this kind convey knowledge that cannot be proved (*anapodeiktos*), i.e. that is achieved a priori (*ilm awal, ilm badih*).”

فعل convey دارای معانی رساندن، فهماندن، انتقال و افاده یا بیان کردن است و نه در برداشتن. ثانیاً در متن انگلیسی عبارت‌هائی درون علامت دو ابرو آمده‌اند که در ترجمه فارسی به تمام و کمال درج نشده‌اند. لفظ یونانی *anapodiktos* ترکیبی است از پیشوند *a* به معنی نفی/ نه و لفظ *apodeixis* به معنی اثبات و بویژه برهان.

ترجمه پیشنهادی: «قضایایی از این دست، مفید معرفتی است که غیر قابل اثبات است (*anapodeiktos*)؛ منظور معرفتی است که به نحو پیشینی بدست می‌آید (علم/اول، علم بدیهی)».

۱۷- در صفحه ۲۸۷ (صفحه ۱۷۰ از متن اصلی)، برخی اعلام خواه نام شخص خواه نام کتاب آمده است که معادل هیچکدام در ترجمه درج نشده است. مانند ۱- جان فیلوپونس (یحیی نحوی)؛ ۲- علیه پروکلوس (برقلوس) درباره ابدی بودن عالم؛ ۳- اصول الهیات؛ ۴- *آلفای کوچک* و ۵- پاسیکلس اهل رودس. مورد دوم نام کتابی است از یحیی یا یوحنای نحوی که در باره قدم عالم بوده و علیه پروکلوس (یا ابرقلیس در تعبیر حکمای اسلامی) نگاشته شده است. مورد سوم نام کتابی مشهور از خود پروکلوس است. مورد چهارم بخش دوم از رساله *مابعدالطبیعه* ارسطو است. به نظر می‌رسد در چنین مواقعی لازم است معادل‌های اصلی یا خارجی درون متن یا در پاورقی آورده شوند.

ترجمه پیشنهادی: ۱- جان فیلوپونس (به عربی یحیی النحوی) (Jhon Philoponus (Arabic Yahya Al-Nahwi))؛ ۲- کتاب در قدیم عالم علیه پروکلوس (*On the eternity of the World against Proclus*)؛ ۳- کتاب اصول الهیات (*Institutio theologica*)؛ ۴- *آلفای کوچک* (*Alpha elatton*) و ۵- پاسیکلس اهل رودس (*Pasicles of Rhodes*). شایان ذکر است در همین صفحه ۲۸۶، س ۶ (صفحه ۱۷۰ از متن اصلی، س ۱۷)، عبارت *اواخر دوران اسکندرانی یونانی* در ترجمه “late Hellenistic Alexandria” آمده است! ترجمه دقیق‌تر آن است که گفته شود: «یونانی‌مآبی اسکندرانی متأخر».

۱۸- در ص ۲۸۸، س ۲، نام کتاب *درباره حیوانات* به عنوان کتابی از ارسطو درج شده است که با اصل متن همخوانی ندارد. معادل در متن اصلی طی ص ۱۷۰، سطر ۸ از پایین آمده است که عبارت است از *De anima*. طبیعی است که این اثر نام لاتینی اثر ارسطو بوده و ترجمه درست آن رساله *درباره نفس* است. اما نام همین اثر در یادداشت شماره ۱۹ (از صفحه ۲۹۶ ترجمه فارسی برابر با یادداشت ۱۹ در صفحه ۱۷۴ از متن اصلی)، به صورت درست آن یعنی *درباره نفس* درج شده است.

۱۹ - ص ۲۸۹، سس ۱۷-۱۹: «جهان ... در عین حال از آنجا که در زمان و مکان محدود است از او متمایز است.»

-P 171, LL 6-8: "The world ... but is separated from Him by being finite in time and space."

جمله را بهتر از این هم می‌شد به فارسی درآورد؛ طوری که عبارت‌ها نشانگر کاربرد فلسفی و دقیق‌تر اصطلاحات مربوطه باشد. ترجمه پیشنهادی: «عالم ... البته به موجب آنکه زماناً و مکاناً متناهی است، از خداوند جدا [و متمایز] گشته است.»

۲۰- ص ۲۹۰، سس ۱۱-۱۲: «علاقمندی بسیار زیاد کندی به ریاضیات، در اواخر قرن ۱۰/۴ برترین اهل بوریته را نیز تحت تأثیر قرار داد.»

-P 172, LL 16-18: "Al-Kindi's strong inclination for mathematics probably influenced also the so-called Brethren of Purity in the late fourth/tenth century."

عبارت *Brethren of Purity* در ترجمه به عنوان یک شخص پنداشته شده و به صورت *برترین اهل بوریته* معادل گذاشته شده است! حال آنکه عنوان انگلیسی به معنای گروه مشهور اخوان الصفا و خلّان الوفا است و تنها ترجمه انگلیسی بخش نخست نام این جماعت را نشان می‌دهد.

ترجمه پیشنهادی: «گرایش زیاد کندی به ریاضیات، احتمالاً در اواخر قرن چهارم/دهم، جماعت به اصطلاح اخوان الصفا [و خلّان الوفا] را تحت تأثیر قرار داده است.»

۲۱- ص ۲۹۰، سس ۱-۳ از پایین صفحه: «کندی ... طب و ریاضیات را از طریق دستور محاسبه میزان بیماری در دوران بحرانی پیشرفت آن به هم ربط داده است.»

-P 172, LL 28-30: "... Al-Kindi again connected medicine with mathematics by giving the rule for calculating in advance the critical days of a developing disease."

عبارت *in advance* در اینجا به معنای *پیشرفت* گرفته شده و با توجه به پس و پیش خودش به صورت نادرست ترجمه شده است. لذا کلیت جمله نامفهوم است. برای ترجمه درست، باید با توجه به جای درست عبارت نامبرده و لحاظ آن به معنی *پیشاپیش*، اقدام نمود.

ترجمه پیشنهادی: «... کندی با ارائه قاعده‌ای برای محاسبه پیشاپیش روزهای بحرانی در جریان یک بیماری روبه تشدید، دوباره طب را با ریاضیات پیوند می‌دهد.»

۲۲- در ص ۲۹۱، سس ۴-۶ (در متن اصلی: ص ۱۷۲، سس ۱۰-۷ از پایین صفحه)، دو عبارت در ترجمه آمده است که نارسا یا نادرست هستند: ۱- یکی عبارت «... در آستانه کتاب‌های مقدس...» است که در برابر تعبیر انگلیسی "before the Holy Scripture" است. ۲- بعدی هم تعبیر «... حروف آغازین بیست و نه جزء قرآن مجید...» است که در ترجمه عبارت "the letters at the head of twenty nine chapters of the Qur'an" آورده شده است. اصطلاح کتاب مقدس تعبیر رایجی است برای بیان همه رساله‌های عهد عتیق و عهد جدید. اما لفظ before که پیش از عنوان کتاب مقدس آمده بهتر بود به معنای در برابر/ در مواجهه با، ترجمه شود. بنابراین برای عبارت شماره ۱- پیشنهاد می‌شود تعبیر «... در مواجهه با کتاب مقدس...» بیاید. اما در ترجمه عبارت شماره ۲- باید گفت «... حروف [مقطعه] در آغاز بیست و نه سوره از قرآن...». لازم به ذکر است که منظور از بیست و نه بخش در متن اصلی، به بیست و نه سوره از قرآن مجید اشارت دارد که در آغاز آن سوره‌ها حروف مقطعه آمده است و کندی بر اساس معادل‌های عددی حروف ابجد و پیاده کردن آنها درباب همین حروف مقطعه، به تخمین تاریخ تقریبی سقوط خلافت عباسیان پرداخته است. مانند حروف مقطعه حم، الم، الر، ن و ق. نیز در مصطلحات مرسوم علوم قرآنی، لفظ جزء در قرآن کریم، به بخش‌های سی‌گانه دلالت داشته و با تقسیم بندی قرآن به سوره‌ها همخوانی ندارد. لذا ترجمه chapters به لفظ جزء نادرست بوده است.

۲۳- در ص ۲۹۱، س ۱ (برابر با ص ۱۷۳، س ۲۰ از متن اصلی)، نام یکی از شاگردان کندی به صورت ابومشعر ثبت شده است که باید به ابومعشر تصحیح گردد. نام کامل این شاگرد در صفحه ۱۷۲ از متن اصلی به صورت "Ja'far ibn Muhammad ibn Umar al-Balkhi (Albumasar in medieval Latin literature)" آمده است و در متون تاریخ فلسفه اسلامی اغلب با تعبیر ابومعشر بلخی ذکر می‌شود.

۲۴- ص ۲۹۲، سس ۴-۵: «اما کندی نخستین فردی بود که به صورت نظام یافته به ترجمه آثار فلسفی یونان از زبان‌های دیگر همت گماشت».

-P 173, LL 20-21: "But Al-Kindi was the first to transfer Greek philosophy systematically from foreign literary sources"

فعل transfer در متن فارسی به معنای ترجمه کردن بکار برده شده است! حال آنکه باید به معنی رساندن یا انتقال لحاظ گردد. نیز تا آنجا که در منابع می‌توان دید، بحث تسلط وی بر زبان یونانی یا سریانی و انجام ترجمه آثار مربوطه به زبان عربی از سوی شخص کندی، منتفی است. اما کندی چنان چه پیش از این نیز دیدیم، به مترجمان آثار فلسفی که در بیت الحکمه مشغول به کار بوده‌اند، ترجمه برخی کتابها را سفارش می‌نموده است.

ترجمه پیشنهادی: «اما کندی نخستین کسی بود که به انتقال فلسفه یونانی از منابع مکتوب خارجی دست زد».

۲۵- ص ۲۹۲، سس ۷-۹: «... همانند بیشتر فلاسفه بعد از خود، [کندی] هیچ ابزاری برای تدریس رسمی نداشت. چرا که اساساً مرکزی برای آموزش فلسفه وجود نداشت».

-P 173, LL 24-26: "... like most of the later philosophers, he had no authority as an academic teacher because there was no official philosophy teaching."

مترجم برای ترجمه لفظ authority از کلمه *بزار* بهره برده است! در این جمله، نویسنده بر آن است که کندی همچون بیشتر فیلسوفان بعدی، به مثابه یک معلم یا استاد شاغل در مدرسه یا دانشگاه، هیچ مرجعیتی نداشته است. اما دلیل مطلب آن است که در آن روزها هنوز در حوزه فلسفه هیچگونه آموزش رسمی نبوده است.

ترجمه پیشنهادی: «... همچون بیشتر فیلسوفان بعدی، [کندی هم] به عنوان یک معلم و استاد مدرسه هیچ مرجعیتی نداشته است؛ دلیل آنکه [در آن روزگار] هیچگونه آموزش رسمی برای فلسفه وجود نداشت».

۲۶- در ص ۲۹۹، ضمن یادداشت شماره ۸۴ نویسنده نام لاتینی رساله‌ای از زکریای رازی را آورده است. اما در ترجمه فارسی، همان عنوان لاتینی دوباره درج شده است. نام اثر عبارت است از *Philosophum el-Kindi eo quod artem al-Chymiae in impossibili posuerit*. عنوان را می‌توان با نقل به مضمون بدین صورت ترجمه کرد: «کندی، فیلسوفی که فن کیمیا را ناممکن تلقی کرد».

گزارش نقص‌های گوناگون در ترجمه فارسی فصل فارابی

در این بخش از نوشته نیز همانند روند طی شده در بررسی ترجمه فصل کندی، عمل شده است. شایان ذکر است که ترجمه فارسی فصل مربوط به فارابی در تاریخ فلسفه اسلامی طی صفحات ۳۰۵ تا ۳۴۰ از جلد نخست آمده است. چنانکه پیش از این گفته شد، نویسنده آن دیورا ال. بلک است و مترجم فارسی آن همانند فصل پیشین، روح... عالمی می‌باشد.

۱- در ص ۳۰۴ از ترجمه فارسی برابر با صفحه ۱۷۸ از متن اصلی، نام کوچک نویسنده مقاله به غلط *دیورا ال. بلاک* چاپ شده است. حال آنکه طبق متن اصلی که Deborah L. Black است باید به *دیورا ال. بلک* تغییر یابد.

۲- در ص ۳۰۶، س ۶ از ترجمه فارسی، مترجم دقت ننموده و نام شهر *حلب* را به همان صورت رایج در زبان انگلیسی یعنی «آلپو (Aleppo)» ثبت کرده است. طبعاً در ترجمه فارسی لازم بوده به صورت رایج در زبان عربی و فارسی درج گردد.

۳- ص ۳۰۶، سس ۱۷-۱۶: «فی‌الواقع برخی مورخان قرون وسطی، ذکاوت منطقی فارابی را به عنوان مبنای مشهورترین آثار وی ذکر کرده‌اند».

-P 179, LL 8-10: "Indeed, al-farabi's logical acumen is mentioned as the basis of his great renown by a number of the medieval philosophers."

در متن اصلی هیچ عبارتی وجود ندارد که بتوان آن را معادل تعبیر مشهورترین آثار وی شمرد. بحث عملاً درباره تیزهوشی و ذکاوت منطقی ارسطو است که پایه و مایه آوازه وی نزد زندگی‌نامه نویسان قرون وسطی بوده است.

ترجمه پیشنهادی: «در واقع نبوغ منطقی فارابی، پایه و مایه آوازه وی نزد برخی از زندگی‌نامه نویسان قرون وسطی است».

۴- در ص ۳۰۷، سس ۶-۷ (برابر با ص ۱۷۹، س ۲۷ از متن اصلی)، نام اثری از ارسطو به صورت *درباه تفسیر (De interpretatione)* ثبت شده است. لیکن شخص آشنا با فلسفه و بویژه تاریخ فلسفه یونان در سنت اسلامی، تشخیص خواهد داد که این رساله ارسطو در باره بحث قضایا است و در سنت فلسفه اسلامی از همان آغاز اغلب به عنوان *فی‌العبار* خوانده شده است. در بخش مربوط به گزارش کندی نیز با این مورد روبرو شدیم.

۵- در ص ۳۰۷، سس ۹-۱۰ از ترجمه فارسی (برابر با ص ۱۷۹، س ۳۱ از متن اصلی)، عبارت «... منطق ارسطویی و سنت مدرسی برخاسته از آن...» در ترجمه این قطعه از متن آمده است که *“Aristotelian logic and the school tradition that had developed from it”*. اگر بخواهیم این عبارت فارسی را بدون متن اصلی در نظر بگیریم، چنین به ذهن متبادر خواهد شد که گویا نویسنده از سنت مدرسی به معنی *Scholastic tradition* سخن می‌گوید که به دنبال فلسفه و منطق ارسطویی پدید آمده است. حال آنکه در متن اصلی تعبیر *the school tradition* به معنای سنت درسی و کلاسی آمده است.

ترجمه پیشنهادی: «... منطق ارسطویی و سنت درسی [وکلاسی] که از آن، بسط و گسترش یافته است...».

۶- ص ۳۰۷، سس ۱۶-۱۹: «واقعیت تاریخی انتقال فلسفه ... به جهان عرب و مشکلات قابل توجهی که به دلیل نیاز به تألیف یک واژه‌نامه فلسفی به عربی پدید آمده بود، این مقاله را...».

-P 179, LL 1-2 from end and P 180, LL 1-4: “The historical reality of the importation of philosophy into Arabic ... and the attendant difficulties created by the need to invent a philosophical vocabulary in Arabic, had made this issue ...”

در این جمله نه مسأله تألیف واژه‌نامه فلسفی خاصی، بلکه ابداع واژگان و اصطلاحات فلسفی در زبان عربی مطرح است؛ آن هم به دلیل ورود اندیشه‌های تازه فلسفی از راه ترجمه به زبان عربی. نکته بعدی این است که لفظ *issue* در اینجا نه به معنی مقاله، بلکه موضوع و مطلب مورد اشاره در خود متن است یعنی مباحث فارابی در *رساله الحروف*.

ترجمه پیشنهادی: «واقعیت تاریخی ورود فلسفه به جهان عرب زبان، ... و دشواری‌های وابسته به آن که به موجب نیاز به ابداع و وضع واژگان فلسفی به زبان عربی پدید آمده بود، این موضوع را...».

۷- در صص ۳۰۸ و ۳۰۹ از متن فارسی (برابر با صص ۱۸۰ و ۱۸۱ از متن اصلی) سه چهار عبارت گوناگون آمده است که با مراجعه به متن اصلی می‌بینیم مترجم همگی آنها را برای تعبیر واحدی آورده است. اما عبارتهای مورد نظر متن ترجمه چنین است: ۱- «طبقه‌بندی عناوین عربی» در ترجمه *“to classify Arabic particles”*؛ ۲- «طبقه‌بندی موضوعات» در ترجمه *“the classification of particles”*؛ ۳- «طبقه‌بندی مفصل کلمات و ادات عربی» در ترجمه *“extended classification of Arabic particles”* و ۴- «کلمات جزئی و شخصی» در ترجمه *“individual particles”*. با توجه به بخشی از متن *رساله الحروف* فارابی در بحث از ادات (*particles*) که مدنظر نویسنده است، انتظار این بوده است که مترجم در ترجمه هر چهار مورد، با توجه به معنا و تا حد ممکن از تعبیرهای یکدست و هم‌معنی بهره ببرد. مترجم در ترجمه تعبیرهای نخست و دوم از موضوع بحث دور

شده است. منظور از طبقه‌بندی عناوین عربی یا طبقه‌بندی موضوعات، روشن نیست و بیشتر مایه سردرگمی است. ولی مترجم در ترجمه تعبیرهای سوم و چهارم به موضوع بحث نزدیک می‌شود؛ هرچند که باز از دقت لازم برخوردار نیست.

ترجمه پیشنهادی: ۱- «دسته‌بندی ادات [در زبان] عربی»؛ ۲- «دسته‌بندی ادات»؛ ۳- «دسته‌بندی مفصل ادات [در زبان] عربی» و ۴- «ادات شخصی».

۸- ص ۳۰۹، سس ۱۹-۲۲: «در عین حال، وجهه نظر متعالی نیز در این بحث وجود دارد، یعنی آنجا که کار بر طرحی ایده‌آل برای توسعه لغت‌نامه فلسفی براساس زبان عرفی ... مبتنی است».

-P181, LL 17-20: “There is also a normative side to this discussion, in so far as it lays out the ideal scenario for the development of a philosophical vocabulary from ordinary language ...”

ترجمه عبارت normative side به وجهه نظر متعالی، نادرست است. از سوی دیگر تعبیر philosophical vocabulary همانند آنچه در ایراد ششم مطرح شد، نه بر فرهنگ یا لغت‌نامه فلسفی خاصی بلکه بر وضع و تثبیت یک عده واژگان و مصطلحات فلسفی در زبان عربی دلالت دارد. تدوین هر گونه لغت‌نامه فلسفی مربوط به دوره‌های بعدی است که تعالیم فلسفی تثبیت می‌یابند. ترجمه پیشنهادی: «همچنین برای این بحث یک جنبه هنجاری و دستوری نیز وجود دارد؛ چرا که برنامه‌ای آرمانی را برای بسط و گسترش [یک عده] اصطلاح فلسفی از زبان و گفتار روزمره درمی‌افکند ...».

۹- در ص ۳۱۰، س ۵ (برابر با ص ۱۸۱، س ۲۹ از متن اصلی)، عبارت «انواع قضایای فلسفی» در ترجمه “different types of philosophical inquiry” درج شده است. حال آنکه در ترجمه دقیق‌تر می‌توان گفت: «گونه‌های مختلف پژوهش فلسفی».

۱۰- ص ۳۱۱، سس ۱۲-۱۴: «۲- برنامه‌ریزی و تدارک مواجهه اولیه با اصول علوم استدلالی فردی؛ ۳- تنبّه بر اصول استدلال بدیهی فطری، ...».

-P 182, LL 25-29: “2- by providing an initial exposure to the principles of the individual demonstrative sciences; 3- by awakening awareness of the innate self-evident principles of demonstration ...”

اگر اصطلاح علوم برهانی جزئی را برای تعبیر individual demonstrative sciences بکار ببریم، معنای روشنی در بر خواهد داشت؛ این تعبیر بر یک عده علوم برهانی ناظر است که با قلمرو خاصی از وجود و موجود سروکار دارند و نه موجود بماهو موجود. مانند علم حساب و هندسه که به ترتیب کمیت منفصل (عدد) و کمیت متصل (شکل و سطح) را بررسی می‌کنند. در پاره بعدی جمله نیز اصول فی‌نفسه بدیهی و فطری در مبحث برهان مد نظر است. مانند اصل امتناع اجتماع و ارتفاع دو نقیض یا دو اصل فرعی هوهویه و حذف شق سوم که همه براهین و قضایا سرانجام بر این مبادی بدیهی وابسته‌اند.

ترجمه پیشنهادی: «۲- فراهم ساختن آشنائی اولیه با اصول و مبانی علوم برهانی جزئی؛ ۳- برانگیختن آگاهی به اصول فطری و فی‌نفسه بدیهی برهان».

۱۱- در ص ۳۱۲، سس ۱-۴ (برابر با ص ۱۸۲، سس ۳-۲ از پایین صفحه و ص ۱۸۳، س ۳)، با تعبیری روبرو می‌شویم که نادرست ترجمه شده‌اند: ۱- ترجمه عبارت "imaginative evocation" به «القاء تخیلی» و ۲- ترجمه عبارت "the emotive and cognitive appeal of poetry" به «مواجهه عاطفی و شناختی شعر». تعبیر فارسی معنای محصل و مفیدی را القاء نمی‌کنند. لفظ evocation در اینجا و با توجه به جنبه فراخوانی و احضار مُدرکات حسی از راه قوه خیال یا تخیل، به معنی تداعی و احضار است نه القاء. لغت appeal نیز، بر جذابیت و دلربائی شعر دلالت دارد.

ترجمه پیشنهادی: ۱- «تداعی خیالی» و ۲- «جذابیت عاطفی و شناختی شعر».

۱۲- ص ۳۱۲، سس ۵-۶: «... اقناع خطابی به عنوان جزء لاینفک آنچه او «تصویب» می‌نامد در مقابل قضایایی که «در نگاه اول به صورت گسترده‌ای پذیرفته می‌شوند»».

P 183, 4-7: "... rhetorical persuasion as dependent upon what al-Farabi calls assent to propositions "widely accepted at first glance" (fi badi al-ra'y)."

مشهود است که عبارت as dependent upon به صورت جزء لاینفک ترجمه شده است! وابسته بودن بر یا مبتنی بودن بر چیزی کجا و جزء لاینفک بون کجا. اما بجای لفظ تصویب، می‌توان از تسلیم یا پذیرش بهره برد تا معنای مورد نظر نویسنده را بهتر برساند. عبارت داخل دو ابرو نیز در ترجمه فارسی نیامد است.

ترجمه پیشنهادی: «... اقناع خطابی، مبتنی بر چیزی است که فارابی آن را تسلیم شدن به قضایایی می‌نامد که «عموماً در نگاه نخست پذیرفته و تصدیق می‌شوند» (فی بادی الرأی)».

۱۳- ص ۳۱۲، سس ۱۶-۱۸: «آدمی ... باید هم به علوم نظری مسلط باشد و هم بتواند برای قانع ساختن مخاطبین تا آن حد که توان ذهنی آنان بکشد از آنها بهره‌برداری کند».

P 183, LL 17-21: "... one has to possess both the theoretical sciences and the faculty of exploiting them for the benefit of all others according to their capacity."

در ترجمه فارسی ضمیر جمع آنها، باید به علوم نظری برگشت یابد؛ در غیر این صورت جمله معنای مفیدی نخواهد داشت. اما می‌شد در ترجمه، ضمیر جمع آنها را در جای بهتری گذاشت یا دوباره از عبارت علوم نظری بهره برد تا جمله به راحتی درک و فهم شود.

ترجمه پیشنهادی: «آدمی ... هم به علوم و دانش‌های نظری باید مجهز گردد و هم به قوه بهره‌مندی از این علوم به منظور سودمندی دیگر آدمیان بر طبق صلاحیت‌شان».

۱۴- در ص ۳۱۳، سس ۲-۳ (برابر با ص ۱۸۳، سس ۳۱-۳۰ از متن اصلی)، عبارت «... اکتساب علم و معرفت» در ترجمه "the acquisition of science or knowledge ('ilm= Greek episteme)" آورده شده است. در ترجمه فارسی، لغت‌های درون دو ابرو درج نشده است. به نظر می‌رسد در چنین موقعیتی باید به ترجمه همه مطالب پرداخت تا خواننده بتواند بهتر و

دقیق تر به مقصود نویسنده برسد. بنابراین مطلب را بدین صورت باید تکمیل کرد: «کسب علم یا دانش (علم [در عربی] معادل با لفظ /پیستمه در یونانی».

۱۵- ص ۳۱۴، سس ۹-۱۰: «... برهان در مشخص ترین شکل خود، تنها از قضایایی تشکیل می شود که حاوی یقین ضروری باشند».

-P 184, LL 20-21: "... demonstration in the strictest sense pertains only to matters that can be known with necessary certitude."

فعل pertains نه به معنی تشکیل شدن بلکه تعلق گرفتن است. در اینجا نویسنده از موضوع یا متعلق برهان نزد فارابی سخن می گوید.

ترجمه پیشنهادی: «... برهان به دقیق ترین معنی کلمه، تنها به موضوعات و اموری تعلق می گیرد که با ضرورت یقینی قابل شناخت هستند».

۱۶- در ص ۳۱۵، س ۶ (برابر با ص ۱۸۵، س ۶ از متن اصلی)، عبارت «فیزیولوژی گالن (Galen)» آمده است. تعبیر واقع در متن اصلی "Galenic physiology" است. اولاً معادل رایج در فارسی برای نام رشته مربوطه عبارت است از علم وظایف /اعضاء. دوم آنکه نام گالن که در ترجمه آمده، همان شخصی است که در سنت علم و فلسفه اسلامی به صورت جالینوس خوانده شده است. بنابراین ترجمه رساتر را می توان بدین گونه آورد: «علم وظایف الاعضای جالینوس / جالینوسی».

۱۷- ص ۳۱۶، سس ۹-۱۰: «با توجه به توضیح مختصر ارسطو در ۳، ۴ و ۵ در باره نفس، از عقلی که «واجد همه اشیاء» می شود و عقلی که «همه اشیاء را می آفریند»...».

-P 185, LL 2-4 from end: "Aristotle's rather loose descriptions in De anima, 3.4 and 5 of an intellect which "becomes all things" and an intellect "which makes all things" ..."

نکته نخست، وجود ایراد در رقم های ارجاع است. نویسنده به بخش های ۴ و ۵ از دفتر سوم رساله درباره نفس ارسطو ارجاع داده است. اما در ترجمه هر سه رقم به صورت یکدست آمده اند. موضع مورد اشاره در رساله درباره نفس، یکی از بحث های مهم ارسطو در باب جدائی میان عقل منفعل با عقل فعال را نشان می دهد. دوم آنکه در بخشی از ترجمه با تعبیر عقلی که «واجد همه اشیاء» می شود، روبرو هستیم. اما این تعبیر اصلاً با بیان و قصد ارسطو همخوانی ندارد. ارسطو از نفس به معنی عقل منفعل بشری به عنوان چیزی که قابلیت یا استعداد پذیرش صورت یا ماهیت هر چیزی را دارد سخن می گوید. به همین جهت است که عقل منفعل عقلی است که می تواند «هر چیزی بشود» چون از خودش صورت و فعلیت خاصی ندارد. در مورد عقل فعال هم سخن گفتن از آفریدن اشیاء بی معنی است. چون برای ارسطو ماده و صورتها ازلی و ابدی هستند. اما منظور ارسطو بر ساختن چپستی یا صورت عقلی اشیاء در ساحت عقلانی است.

ترجمه پیشنهادی: «... توضیحات غالباً غیردقیق ارسطو در بخش های ۴ و ۵ از دفتر سوم رساله درباره نفس، ناظر بر عقلی که «به [صورت] هر چیزی درمی آید» و عقلی که «هر چیزی را [به صورت عقلانی] بر می سازد»...».

۱۸- ص ۳۱۷، سس ۹-۷: «... عقل انسان، تا حدی همچون دیگر عقول مجرد، شامل عقل فعال شده و با آنها اتحاد یافته یا در نوع شبیه به آنها می‌گردد».

-P 186, LL 25-28: “... the individual human intellect attains a rank akin to that of the other immaterial intellects, including the agent intellect, and becomes one or similar in species with them.”

از متن ترجمه چنین بدست می‌آید که عقل بشری گویا در مرتبه سوم عقل یعنی مرتبه بالمستفاد، عقل فعال را در بر می‌گیرد! این چیزی نیست که مراد نویسنده باشد. این سخن در سنت فلسفه مشائی چیزی قابل دفاع نیست. مراد مشائین این است که عقل منفعل بشری در مرتبه عقل بالمستفاد، به پله و رتبه تقرب به دیگر عقول مجرد می‌رسد؛ عقول مجردی که از جمله شامل عقل فعال هم هستند. عقل منفعل در این حالت، نوعاً یا یکی از عقول مجرد یا شبیه به عقول مجرد می‌گردد.

ترجمه پیشنهادی: «... عقل جزئی انسان، به مرتبه تقرب به دیگر عقول مجرد دست می‌یابد که این عقول [از جمله] شامل عقل فعال هستند و عقل جزئی انسان، نوعاً یکی از آن عقول مجرد یا شبیه آنها می‌گردد».

۱۹- ص ۳۱۸، سس ۴-۳: «... نشان دهنده نظر قطعی و دقیق او در باره ماده بوده است...».

-P 187, LL 3-4: “... represents al-Farabi's mature and considered view on the matter.”

با توجه به اینکه چند سطر پیش این عبارت، بحث به مسأله امکان تبدیل انسان مادی و فانی از راه فعلیت عقلانی به یک موجود عقلی مجرد و غیر فانی مربوط است، و در این بین هیچ بحث مستقیمی از ماده به معنای فلسفی کلمه وجود ندارد؛ گفتنی است که عبارت *on the matter* به جوهر ماده به معنای فلسفی کلمه ربطی نداشته بلکه به موضوع مورد بحث اشارت دارد. ترجمه پیشنهادی: «... نشانگر دیدگاه پخته و مورد نظر فارابی در باره موضوع [مورد اشاره] است...».

۲۰- ص ۳۱۸، سس ۲۲-۱۹: «بدین طریق آنچه که برای معدودی انتخاب شدگان که میتوانند به مرتبه عقل مستفاد برسند میسر است، در قالب صورتهای حسی و در گستره‌ای بسیار فراتر از محدوده‌های معمول فلسفی برای انبیاء ممکن می‌گردد».

-P 187, LL 23-26: “In this way what is normally available only to the select few who can attain the level of the acquired intellect can be communicated by the prophet, under the guise of sensory images, to a much wider, non-philosophical public.”

مطلب به نگاه فارابی درباره برگزیدگان اندکی است که می‌توانند به مرتبه سوم از مراتب عقل یعنی عقل بالمستفاد دست یابند. اما در عین حال امور و معلومات مربوط به این مرتبه سوم عقل، ممکن است از سوی پیامبر الهی در قالب تصویرهای حسی به بسیاری از اشخاص غیر فلسفی رسانیده شود. بنابراین برخلاف ترجمه فارسی، مسأله مورد بحث، ربطی به دست‌یابی خود پیامبر به معلومات مورد نظر ندارد!

ترجمه پیشنهادی: «در این شیوه، هر آنچه که به صورت معمولی تنها در دسترس برگزیدگانی اندک بوده و می‌تواند به مرتبه عقل بالمستفاد برسند، ممکن است در قالب تصویرهای حسی و ملموس بواسطه پیامبران، به بسیاری از عموم مردم که غیر فلسفی هستند، منتقل گردد».

۲۱- ص ۳۱۹، سس ۲۰-۱۸: «نظریات فارابی در مورد صدور عالم، از این منظر، بخش کامل و به هم پیوسته‌ای از تأثیر او در بحث‌های راجع به طبیعت در فلسفه اسلامی و دیدی کلی از مابعدالطبیعه و رابطه‌اش با فلسفه طبیعت را شکل می‌دهد».

P 188, LL 7-10: “Viewed from this perspective, al-Farabi's emanational theories form an integral part of his contribution to the discussion within Islamic philosophy of the nature and scope of metaphysics and its relation to natural philosophy.”

در اینجا تعبیر *integral part* به معنی بخش اصلی و اساسی است. چرا که نویسنده بر کمک فکری فارابی از بابت ماهیت و قلمرو بحث مابعدالطبیعه و نسبت آن با فلسفه طبیعی، توجه دارد. در ترجمه فارسی عبارت «تأثیر او در بحث‌های راجع به طبیعت در فلسفه اسلامی» هم آمده است که البته هیچ معادلی در متن اصلی برای آن وجود ندارد! در این جمله، عبارت تأثیر/ او در ترجمه *his contribution* آورده شده است و به صورتی نادرست با بقیه عبارت که «در بحث‌های راجع به طبیعت در فلسفه اسلامی» باشد ترکیب یافته است. این موارد همگی دست به دست هم داده و تعبیرهای نامفهومی را پدید آورده است.

ترجمه پیشنهادی: «اگر از این چشم‌انداز بنگریم، [در این صورت] آراء فارابی در باره صدور، بخشی اصلی از کمک [فکری] وی به بحث از چیستی و قلمرو مابعدالطبیعه و پیوند آن با فلسفه طبیعی در حوزه فلسفه اسلامی را تشکیل می‌دهد».

۲۲- در ص ۳۲۱، س ۶ (برابر با ص ۱۸۹، س ۴ از متن اصلی) تعبیر «کیهان‌شناسی مبتنی بر مرکزیت زمین» در ترجمه *“Ptolemaic geocentric cosmology”* آمده است که لازم است تکمیل گردد. نظریه زمین مرکزی از آن اندیشمندی به نام بطلمیوس است. ترجمه کامل عبارت است از «کیهان‌شناسی زمین مرکزی بطلمیوس».

۲۳- در ص ۳۲۱، سس ۹-۸ (برابر با ص ۱۸۹، سس ۷-۶ از متن اصلی) عبارت «فلک اول» در ترجمه *“first heaven”* آورده شده است. دوباره در همین ص ۳۲۱، س ۲ از پایین، تعبیر «آسمان اول» آمده است. معادل این تعبیر در متن اصلی باز همان اصطلاح انگلیسی است (ص ۱۸۹، س ۲۶ از متن اصلی). به نظر می‌رسد در یک نوشته اگر با اصطلاح واحدی روبرو هستیم و مطمئن هستیم که آن اصطلاح به معنای واحد در تمامی نوشته بکار می‌رود، باید در ترجمه نیز، یکدستی لازم را رعایت کنیم. چه رسد به اینکه اصطلاح واحد با همان معنی، دو بار در یک صفحه آمده باشد. لذا بهتر است در هر دو مورد یا *فلک اول* گفته است یا *آسمان اول*.

۲۴- در ص ۳۲۱، سس ۱۴-۱۳ (برابر با ص ۱۸۹، سس ۱۴-۱۳ از متن اصلی) با تعبیر «بسیاری از ویژگی‌های نظریه تجلی الهی مورد تصدیق فارابی، ارسطویی است...» روبرو هستیم. عبارت واقع در متن اصلی چنین است *“... many of the properties of al-Farabi's emanational God are Aristotelian”*. اولاً نباید تغییر لحن ترجمه و عدول آن از متن اصلی را نادیده گرفت. مطلب نویسنده بر ویژگی‌های خدا ناظر است و نه بر ویژگی‌های تجلی الهی! نکته دوم آن است که در بحث از نظریه صدور،

لازم است تا حد ممکن به جنبه فلسفی آن وفادار مانده و از تعابیری که بوی عرفانی بدهد پرهیز نمود. بنابراین بهتر است به جای تجلی از لفظ صدور یا فیض که به صورت سنتی مرسوم است بهره بگیریم.

ترجمه پیشنهادی: «... بسیاری از اوصاف خدای مُفیض [نزد] فارابی، ارسطویی است...».

۲۵- در ص ۳۲۱، س ۱۷ (برابر با ص ۱۸۹، س ۱۸ از متن اصلی) مترجم با توجه به وصف خدا تعبیر «فکرِ فکر» را در ترجمه “thinking of thinking (noesis noeseos)” آورده است. عبارت داخل دو ابرو اصطلاح خاص ارسطویی است و برای بیان همین ویژگی در زبان یونانی که به معنی عقلِ عقل یا فکرِ فکر است بکار رفته است. در این موارد باید اصطلاح‌های لازم را در ترجمه عیناً یا با ترجمه مربوطه درج نمود. طبیعی است که در اینجا آوردن عبارت یونانی بدون ترجمه به فارسی بسنده بوده است. لذا درست آن است که گفته شود: «فکرِ فکر (noesis noeseos)».

۲۶- در ص ۳۲۲، سس ۲-۳ (برابر با ص ۱۸۹، سس ۲۸-۲۹ از متن اصلی) تعبیر «آخرین مرحله افاضه الهی، عالم ناسوت و جهان مادی ماست» در ترجمه “The terminus of the emanational process is our own sublunar world ...” آمده است. باید در نظر گرفت که اصطلاح عالم ناسوت و جهان مادی، ترجمه درستی در برابر sublunar world نیست. این تعبیر دقیقاً به معنی عالم تحت قمر است و در سنت مشائبی بخشی از کل عالم مادی به معنی قلمرو محسوس را تشکیل می‌دهد؛ اجرام فوق قمر نیز محسوس بوده و دارای حرکت دوری پیوسته‌اند. بنابراین درست‌تر آن است که بگوییم «سرحد پایانی فرایند و جریان صدور، عالم تحت قمر خود ما است...».

۲۷- در ص ۳۲۲، سس ۱۳-۱۴ (برابر با ص ۱۸۹، سس ۲-۳ از پایین متن اصلی) عبارت «علوم مابعدالطبیعی الهیات و علم طبیعت» آمده است؛ اما برای لفظ الهیات در متن اصلی معادلی وجود ندارد. چون در متن می‌خوانیم که “the theoretical sciences of metaphysics and physics”. مترجم هنگام ترجمه، لفظ theoretical را سهواً به صورت theological خوانده و ترجمه نموده است. لذا عبارت درست چنین خواهد بود: «علوم نظری مابعدالطبیعه و طبیعات».

۲۸- ص ۳۲۲، س ۱ از پایین: «سیاست مدینه» و «مدینه فاضله»- نیز بیشترین تأثر را از دیدگاه‌های مابعدالطبیعی وی پذیرفته‌اند».

-P 190, 8-10: “... the *Siyasah madaniyyah* and the *Madinah fadilah*- also contain the fullest expression of his metaphysical views.”

مشهود است که مترجم نام دو کتاب را درون علامت گیومه نهاده است. در چنین مواردی خوابیده (ایرانیکی) نوشتن نام کتاب بسنده خواهد بود و دیگر نیازی به علامت نامبرده نیست. اما نکته مهم آن است که حتی اگر بخواهیم جمله یا عبارتی را با توجه به مفهوم و معنا ترجمه کنیم، باز هم روا نیست که لازمه یک مطلب را بجای آن اصل مطلب بگذاریم! نویسنده در متن اصلی از اشمال کتابهای *السیاسه المدینه* و *مدینه الفاضله* فارابی بر کامل‌ترین بیان و گزارش از دیدگاه‌های مابعدالطبیعی وی سخن می‌گوید.

ترجمه پیشنهادی: «کتاب‌های السیاسه المدنیه و مدینه الفاضله - همچنین کامل‌ترین بیان و گزارش از دیدگاه‌های مابعدطبیعی فارابی] را دربر دارند».

۲۹- در ص ۳۲۳، س ۱۷ (برابر با ص ۱۹۰، س ۳۱ از متن اصلی) با عبارت «دین و رهبری سیاسی» روبرو می‌شویم که با متن اصلی کمی مغایرت دارد. در متن اصلی تعبیر به صورت “religious and political leadership” است. بنابراین بیان درست‌تر آن است که گفته شود: «رهبری دینی و سیاسی».

۳۰- در ص ۳۲۳، سس ۳ و ۱ از پایین (برابر با ص ۱۹۰، سس ۶ و ۲ از پایین صفحه در متن اصلی) مترجم دو تعبیر «شرایط ایده‌آل» و «جامعه ایده‌آل» را به ترتیب در ترجمه “ideal conditions” و “ideal political union” آورده است. وقتی برای کلمه خارجی بتوان از لفظی فارسی بهره برد که معنا را به خوبی می‌رساند، لزومی نیست از خود کلمه خارجی استفاد شود؛ حتی اگر کاربرد کلمه خارجی در بیان عمومی رایج هم شده باشد! بکار بردن کلمه /ایده‌آل یکی از همین موارد است. بنابراین درست آن است که در ترجمه بگوییم: «شرایط آرمانی» و «جامعه سیاسی آرمانی».

۳۱- ص ۳۲۴، سس ۲-۳: «... مردمی که به دلیل فقدان توانایی سایر انگیزه‌های اساسی در این جوامع سکنی گزیده‌اند و خود را با قوانین آن وفق داده‌اند در حالی که خود هیچ نقشی در مقاصد آن ندارند».

-P 191, LL 21-24: “... people who, for lack of ability or other baser motives, inhabit the virtuous city and conform to its laws, while failing to participate personally in its goals.”

در ترجمه فارسی، حرف or لحاظ نشده و سپس در ادامه لفظ baser به معنی لفظ basic گرفته شده است! سرانجام فعل participate in که در اینجا به معنی بهره‌مند بودن در چیزی یا بهره بردن از چیزی است به فعل نقش داشتن، ترجمه شده است. نویسنده اساساً از دیدگاه فارابی در باره افرادی سخن می‌گوید که به موجب وجود انگیزه‌های پست‌تر یا نبود توانایی، مجبور هستند در مدینه فاضله بمانند و در عین حال شخصاً از اهداف فضیلت‌مندانۀ چنین جامعه‌ای بهره‌مند نباشند. هر سه سهو واقع در متن فارسی، سبب شده با جمله‌ای نادرست و نامطلوب روبرو شویم.

ترجمه پیشنهادی: «... جماعتی که به دلیل نداشتن توانایی یا [به موجب] وجود دیگر انگیزه‌های پست‌تر، در مدینه فاضله و آرمانی سکنی گزیده و با قوانین آن موافق شده‌اند؛ در حالیکه شخصاً از هدف‌های چنین مدینه‌ای، هیچ بهره‌ای ندارند».

۳۲- ص ۳۲۵، سس ۱۲-۱۳: «... بنابراین به زندگی پس از مرگ، آنگاه که روح واقعاً به عقل تبدیل یافته آنان از بدنشان جدا می‌شود، ادامه می‌دهند».

-P 191, LL 7-8 from end: “... and thereby survive after death when their actualized intellectual souls separate from their bodies.”

ترجمه جمله به فارسی چنان است که مترجم اصلاً به اصطلاح فنی توجه ندارد. عبارت intellectual soul از مصطلحات مرسوم در سنت فلسفه مشائیی است و به معنی نفس عاقله یا ناطقه است. این روح یا نفس نیست که به عقل تبدیل می‌یابد! بلکه بحث

در نفس عاقله کسی است که شهروند مدینه فاضله بوده و با توجه به فعلیت یافتن شخص از جهت فضایل معرفتی و اخلاقی، نفس وی با جدایی از بدن، باز به زندگی ادامه می‌دهد.

ترجمه پیشنهادی: «... و بدین جهت است که پس از مرگ هنگامی که نفوس عاقله ایشان از بدن‌هایشان جدا شد، باقی می‌مانند.»
 ۳۳- در صص ۳۲۶ و ۳۲۹ از ترجمه فارسی برخی لفظها یا عبارتها وجود دارند که با معادل‌های واقع در متن اصلی همخوانی ندارند. می‌توان به موارد زیر اشاره نمود. ۱- سس ۸-۹ از ص ۳۲۶ (برابر با س ۱۴ از ص ۱۹۲ متن اصلی) عبارت «تجزیه و تحلیل‌های موشکافانه زبان‌شناسی» در ترجمه “careful linguistic analysis”؛ ۲- س ۱۷ از ص ۳۲۶ (برابر با س ۲۴ از ص ۱۹۲ متن اصلی): عبارت «در انحاء مختلف تحقیقات و مباحثات» در ترجمه “in modes of discourse and argumentation”؛ ۳- س ۲ از پایین ص (برابر با س ۲۸ از ص ۱۹۲ متن اصلی): تعبیر «حساسیتی که فارابی در زبان‌شناسی» در ترجمه “The linguistic sensitivity that a-Farabi”. شایان ذکر است که چگونگی بحث نویسنده از اندیشه فارابی، عملاً کاری به دانش زبان‌شناسی ندارد. اما او در عین حال به رویکرد زبانی یا زبان‌شناختی فارابی توجه دارد. در ترجمه نیز این تفاوت را نباید نادیده گرفت. لفظ argumentation نیز به معنی استدلال یا اقامه دلیل است نه تحقیقات!
 ترجمه‌های پیشنهادی برای سه تعبیر نامبرده به ترتیب عبارتند از: ۱- «تحلیل زبان‌شناختی یا زبانی موشکافانه»؛ ۲- «انواع بحث و استدلال» و ۳- «حساسیت یا دغدغه زبان‌شناختی که فارابی».

۳۴- ص ۳۲۹، یادداشت شماره ۴: «تفسیرهای مدرسی از دیدگاه‌های مابعدالطبیعی و علم النفس فارابی را باید ...».

-P 193, note 4: “Scholarly interpretations of al-Farabi’s metaphysical and psychological views written before the mid twentieth century must be ...”

اصطلاح خاص مدرسی، در ترجمه لفظ Scholastic به معنای قرون وسطایی، نه تنها کلمه‌ای بجا و شایسته بلکه جاافتاده است. اما ترجمه Scholarly interpretations به تفسیرهای مدرسی، مایه سوءتفاهم خواهد شد که گویی نویسنده از تفسیرهای مدرسی یا قرون وسطایی در پیش از اواسط قرن بیستم سخن می‌گوید! اما چنین نیست. نکته دوم آن است که بخشی از متن اصلی در ترجمه فارسی فرو افتاده است.

ترجمه پیشنهادی: «تفسیرهای محققانه از دیدگاه‌های مابعدطبیعی و نفس‌شناختی فارابی که پیش از اواسط قرن بیستم نوشته شده‌اند، باید ...».

۳۵- در ادامه همان یادداشت ۴ از ص ۳۳۰، میان دو سطر ۲ و ۳ از ترجمه فارسی، حدود یک سطر از متن اصلی فروافتاده است:

«این رساله‌ها عبارتند از فصوص الحکم (در فارابی (۱۹۲۷)، به میچت (۱۹۸۲) نگاه کنید، ...».

-P 193, note 4, LL 4-6: “The treatises include the Fusus al-hikam (in al-Farabi (1890); see Georr (1941-6) and Pines (1951); the Ta’liqat fi’l-hikmah (in al-Farabi (1927); see Michot (1982).”

ترجمه پیشنهادی: «این رساله‌ها مشتمل است بر فصوص‌الحکم (در فارابی (۱۹۸۰)؛ بنگرید به جَر (۶-۱۹۴۱) و پینس (۱۹۵۱)؛ تعلیقات فی‌الحکمه (در فارابی (۱۹۲۷)؛ بنگرید به میشو (۱۹۸۲)».

۳۶- ص ۳۳۱، یادداشت شماره ۱۶: «فارابی همچنین ماهیت باورهای دینی خطایی را که در مورد غایت آدمی بر دیدگاه‌های جاهلانه و غلطی اصرار می‌ورزند به تفصیل شرح می‌دهد؛ ...».

-P 194, note 16: “Al-Farabi also outlines in some detail the nature of the false religious beliefs that underlie the ignorant and errant views of the human end ...”

نخست گفتنی است که فعل *outline* نه به معنی شرح‌دادن بلکه به معنی بیان یا ترسیم چارچوب یا خطوط کلی چیزی است. دوم آنکه فعل *underlie* در اینجا به صورت نادرست به معنی اصرار ورزیدن ترجمه شده است؛ حال آنکه به معنی بنیاد و پایه چیزی را تشکیل دادن است!

ترجمه پیشنهادی: «همچنین فارابی با قدری تفصیل خطوط کلی ماهیت و حقیقت باورهای دینی نادرست را بدست می‌دهد؛ باورهایی که بنیاد آراء جاهلانه و گمراه درباب غایت آدمی را تشکیل می‌دهند ...».

تحلیل و نتیجه‌گیری

با توجه به دو گزارش بالا از سهوهای راه یافته در ترجمه فارسی دو فصل کندی و فارابی از جلد نخست تاریخ فلسفه اسلامی نصر-لیمن، اکنون می‌توان به صورت نسبی به ارزیابی و تحلیل مشکلات پرداخت. چنانکه پیش از این هم گفته شد، برخی کمبودها یا نقص‌های شکلی با کمک یکی دو ویراستار یا تدوین‌الگو و چارچوب برای موارد مربوطه از سوی ناشر، می‌توانست پیشگیری شود و به یکدست شدن شکل و ساختار نگارشی اثر منتهی گردد. اما نکته‌های بحث شده در دو گزارش بالا، نشان می‌دهد که بیشتر نقص‌ها، سهوهای محتوایی هستند و در تفاهم فکری میان نویسنده خارجی با خواننده فارسی زبان، اختلال ایجاد می‌کنند. برطرف ساختن این سهوها، نیازمند بازنگری و ویرایش تخصصی بوده است. اولاً باید خود مترجم به بازنگری ترجمه و بهره‌گیری از مشاور علمی روی می‌آورد. ثانیاً باید بررسی مستقل و تطبیق متن ترجمه با متن اصلی توسط ویراستار متخصص انجام می‌پذیرفت. دریغاً که در ترجمه فارسی جلد نخست از تاریخ فلسفه اسلامی، این دو مهم جدی گرفته نشده است.

استاد نصر در پایان پیشگفتار خویش برای ترجمه فارسی می‌گوید: «امید حقیر این است که این کتاب نه تنها منبعی برای اطلاع از سنت غنی فلسفه اسلامی باشد، بلکه دانشمندان ایرانی را تقویت کند تا به دنبال تحقیق بیشتر در این زمینه بپردازند. ... در پایان به عنوان هم ویراستار و هم مؤلف بخشی از این اثر، از مترجمانی که با دقت و همت به برگرداندن این کتاب طویل به فارسی مبادرت ورزیدند، تشکر می‌کنم و از درگاه احدیت متعال مسألت دارم که چاپ این کتاب در احیای تفکر اصیل فلسفه اسلامی در ایران و بین سایر فارسی‌زبانان مؤثر افتد» (نصر و لیمن، ج ۱ صص ۳-۴). اگر ترجمه اثری به فارسی با دقت و همت باشد، لابد در احیای اندیشه اصیل مؤثر خواهد بود؛ اما دریغاً که گاهی همت مترجمان با دقت لازم همراه نیست. دقتی که هم از خود مترجم انتظار می‌رود و هم از ویراستار علمی که به واری ترجمه بپردازد.

سوای آنچه گفته شد، اگر ترجمه یک مطلب یا اثر به زبان مقصد، به لحاظ محتوای درست با خود اثر در زبان مبدا برابر نکند یا نسبت به متن اصلی دقیق‌تر و بهتر ارائه نشود، نه تنها در احیای اندیشه اصیل نمی‌تواند نقشی داشته بلکه اندیشه اصلی واقع در متن مبدا را نیز محدودش خواهد ساخت. و اهتمام نداشتن برای رفع این نقص، نوعی ستم فکری در حق نویسنده و خواننده است. به نظر می‌رسد کمترین نقش ویراستار علمی، کاهش سهوهای محتوایی راه یافته در ترجمه و افزودن برخی یادداشت‌ها جهت رفع ابهام از متن باشد. طبیعی است که در وهله نخست برای نشر آثاری از این دست، باید نهاد پژوهشی یا ناشر مربوطه در بکارگیری ویراستارهای اهل فن، هزینه لازم را هم صرف کند. اختصاص نیافتن هزینه مناسب برای این‌گونه فعالیت‌های فکری و فرهنگی، بیشتر نشانگر کم‌اهمیت بودن فعالیت فکری است یا حاکی از آن است که دغدغه ناشران یا نهادهای مربوطه غالباً تجاری است تا فکری و فرهنگی.

وجود یکی دو ویراستار متخصص و اهل فن در فلسفه اسلامی، بی‌تردید می‌توانست نتیجه کار در ترجمه فارسی جلد نخست از تاریخ فلسفه اسلامی را (مثلاً با توجه به دو فصل کندی و فارابی) نه تنها به لحاظ شکلی بلکه به لحاظ محتوایی نیز از آنچه که هست بهتر و پُر بارتر سازد. در مورد نقص‌های شکلی یا صوری به عنوان مثال می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: درج نشدن فهرست معرفی نویسندگان، نیامدن فهرست معرفی مترجمان مربوط به جلد نخست فارسی، یکدست نبودن ترجمه‌های فارسی به گونه‌ای که از سوی بعضی مترجمان فارسی در پاورقی صفحه‌ها با درج برخی معادل‌های خارجی اصطلاح‌ها یا یادداشت‌ها روبرو هستیم اما از طرف برخی مترجمان دیگر، هیچ معادل خارجی برای اصطلاح‌ها یا یادداشت‌ها نیامده است. نبود فهرست موضوعی در پایان کتاب؛ در حالی که تهیه چنین فهرستی برای این‌گونه آثار پژوهشی که فراوان محل مراجعه هستند، کاری ضروری است. ضبط یکدست اسم‌های شخص‌ها و مکان‌ها نیز نکته دیگری است که تنها توسط ویراستار یا ویراستاران می‌توانست انجام پذیرد. حتی ناشر هم پیشاپیش با یک هماهنگی و تدوین الگوی دوسه صفحه‌ای برای ترجمه فارسی می‌توانست بدین امور دست یازد. هیچ مقدمه‌ای هم از سوی ناشر برای ترجمه فارسی جلد نخست وجود ندارد تا نشان دهد که آیا در این مورد اقدامی شده است یا نه. و اگر هم اقدامی شده، معلوم نیست تا چه اندازه بوده است.

به لحاظ محتوایی نیز دست کم یک ویراستار مسلط به زبان انگلیسی و فلسفه اسلامی، لازم بوده است تا به ویرایش علمی ترجمه فارسی جلد نخست اثر بپردازد و برخی تصحیح‌ها را مستقیم خودش یا غیر مستقیم بدست مترجم اعمال نماید. باز هم هیچ اشاره‌ای در چاپ نخست ترجمه فارسی جلد اول اثر، وجود ندارد تا نشان دهد که آیا چنین ویرایشی در کار بوده است یا نه. به هر حال وضع کنونی جلد نخست از ترجمه فارسی تاریخ فلسفه اسلامی نصر-لیمن، نشانگر آن است که ناشر اثر نامبرده، به لحاظ محتوایی، از ویراستاری علمی برای وارسی ترجمه بهره نگرفته است.

طی فعالیت فکری نگارش یا ترجمه آثار نوشتاری، باید به جنبه اخلاق حرفه‌ای نیز توجه داشت. اخلاق حرفه‌ای کار انتشارات، ایجاب می‌نماید که ناشران و مترجمان و پژوهشگران بکارگرفته شده از سوی آنها، با جدّیت و دقّت بیشتری به تولید محصولات فکری، اهتمام داشته باشند. دغدغه از بابت انتقال بهتر و بهینه یک ترجمه یا انجام پژوهش معتبر و مطابق با معیارهای پژوهشی روز، میزان مسئولیت اخلاقی دست‌اندرکاران مربوطه را نشان می‌دهد. اینکه من مترجم یا پژوهشگر نوعی، چقدر به اصالت ارزش علمی اثر و رساندن درست‌تر محتوا به مشتریان خویش می‌اندیشم، فرایندی است که باید پیوسته توسط خود مترجمان، نویسندگان، ویراستاران و

ناشران مورد بازنگری قرار گیرد. یکی از راه‌های درست و اصولی ارتقاء اعتبار علمی نوشته‌های علمی و فلسفی، همین کار است. یک راه دیگر نیز پرداختن به بررسی انتقادی چنین آثاری است. نوشتن مقاله‌هایی از نوع نوشته حاضر، شاید کمکی باشد هر چند اندک در راستای بهینه شدن فعالیت‌های فکری و علمی.

در نوشته حاضر، منظور از بهینه و بهتر شدن ترجمه یک اثر نسبت به اصل خود، عبارت است از ارائه برگردان فارسی از یک اثر فلسفی به گونه‌ای که متن ترجمه شده با میزان بیشتری از امانتداری در انتقال مطالب و معانی و درج اطلاعات افزونتر و توضیحی نسبت به اصل نوشته، بدست خواننده برسد. بویژه که بخش عمده‌ای از خوانندگان چنین آثاری دانشجویان و پژوهشگران هستند و هم از این متون مطالب می‌آموزند و هم در پژوهش‌های خودشان به این گونه کتاب‌ها ارجاع می‌دهند؛ اما گزارش و ارزیابی ما از دو فصل مربوط به دو فیلسوف مهم (کندی و فارابی از جلد نخست تاریخ فلسفه اسلامی نصر-لیمن) که در پیدایش و رشد فلسفه اسلامی دخالت جدی داشته‌اند، نشان داد که دست کم در برخی از فصل‌های جلد نخست اثر نامبرده، نقص‌های جدی وجود دارد و بر ناشر است تا به بازنگری در جلد مربوطه و شاید بعضی جلد‌های آن برخیزد.

References

- Fanai, Eshkawayry, M. (ed) (2011). *An Introduction to the History of Islamic Philosophy*, vol. 1, Samt
- Farabi, N. (2008). *Philosophical Treatises of Farabi*, Translated by S. Rahimian, Elmi & Frangi.
- Haghshenas, A. M. & et al. (2007). *Contemporary English-Persian Culture of Hazara*, Farhang Moaser.
- Kendi, Y. (2008). *Kennedy's Collection of Philosophical Treatises*, Translated by M. Yosef Sani, Elmi & Frangi.
- Longman Dictionary of Contemporary English*. (2010). Pearson-Longman, (pearson Education Limited)
- Merriam Webster's Collegiate Dictionary*. (2005). 11th ed. Merriam-Webster's Incorporated, Springfield, Massachusetts.
- Nasr, H. & Liman, O. (editors). (2004). *History of Islamic Philosophy*, Vol. 1, Written by a group of authors, translated by a group of professors, Hekmat.
- Nasr, S. H. & Leaman, O. (editors). (1996). *History of Islamic Philosophy*, Routledge, (reprinted by Arayeh Cultural Ins.).
- Nasr, S. H. & Leaman, O. (editorlar). (2017). *İslam Felsefesi Tarihi*, 1. Cilt, çevirenler: Ş. Öçal & H. T. Başoğlu, Açılım Kitap.
- Preus, A. (2007). *Historical Dictionary of Ancient Greek Philosophy*, the Scarecrow Press. Inc.
- Reese, W. L. (1996). *Dictionary of Philosophy and Religion*, Humanities Press.
- Sharif, M. M. (1983). *History of Philosophy in Islam*, Translated by a group of professors under the supervision of Nasrullah Pourjavadi, Markaze Nashr.
- Sharif, M. M. (editor). (1963). *A History of Muslim Philosophy*. Vol. 1. Otto Harrassowitz.
- Sheikh, S. (1990). *Comparative Studies in Islamic Philosophy*, Translated by M. Mohageg Damad, Kharazmi.
- Wehmeier, S. (editor). (2010). *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, 7thed. Oxford University Press.